

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

יג

יוסף דן

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

כרך שלושה עשר

בעקבות הזוהר

ב

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

עריכת מחקר: ד"ר נעמה בן שחר
עריכת לשון: ישראל חזני
מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע

Arcadia – a charitable fund of Peter Baldwin and Lisbet Rausing

משרד התרבות והספורט

ציור העטיפה מתוך "חלונות ארדון", הספרייה הלאומית בירושלים
צלם: שמעון יאיר כהן
עיצוב העטיפה: לוטה עיצובים, ירושלים

מסת"ב 7-369-227-965-978

מספר קטלוגי 1101-185

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תש"ף
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: רונית גלעד

הדפסה: דפוס פרינטיב

כולם בירושלים

התוכן

כרך שלושה עשר

- 9 פרק ראשון: חלופה אקסוטטרית לזוהר – ספר "מערכת האלהות"
א. מעמדו של ספר "מערכת האלהות" בתולדות תורת הסוד 9
ב. מסורת לעומת פילוסופיה 12 ג. "מערכת האלהות" וחוג הזוהר 19
ד. אמונת האחדות 22 ה. מערכת הכינויים 22 ו. "עשר ולא תשע" 27
ז. תהליך האצילות 28 ח. "שיעור קומה" 31 ט. סוד המילה 35
י. בריאת העולם והאדם 37 יא. כוחות הרע 42 יב. התפילה המיסטית 50
- 56 פרק שני: הזוהר כפרשנות ופרשנות הזוהר – ר' מנחם ריקאנטי
א. מעמדו ההיסטורי של ר' מנחם ריקאנטי 56 ב. ר' מנחם בן בנימן –
איש אחד או שניים? 59 ג. ר' מנחם ריקאנטי והזוהר 61 ד. הרהורי
כפירה 66 ה. עצמות וכלים, אין סוף וכתר 68 ו. עילת העילות,
עשר הספירות והעולם הנברא – הקדמת פירוש התפילות 78 ז. טומאה,
טהרה ודמונולוגיה 90 ח. קללת הגלות והציפייה לגאולה 93 ט. חופש
הבחירה 97 י. שמע ישראל 102 יא. נספת: חיקוי הזוהר ופירושו – ר' יוסף
אנג'לט 108
- 117 פרק שלישי: חלופה לזוהר – המקורות הקדומים: ר' יוסף אשכנזי
א. מעמדו ההיסטורי של ר' יוסף אשכנזי וכתביו 117 ב. ר' יוסף אשכנזי
והזוהר 118 ג. יחסו של ר' יוסף אשכנזי לפילוסופיה 122 ד. חומר
יצורה ומערכת הספירות 129 ה. האותיות וגלגלי הספירות 131 ו. אין
סוף, כתר והספירות 133 ז. תורת הלשון 136 ח. הבריאה בצלם ומצוות
פריה ורביה 140 ט. תורת השמיטות 144 י. תרדמה, חלום ונבואה 145
יא. סיום ספר יצירה ומעשה הגולם 152 יב. מן הדיונים בתורת
ההשגחה 153
- 159 פרק רביעי: חלופה אוטטרית לזוהר – "ספר התמונה" ושלוחותיו
א. חידת "ספר התמונה" 159 ב. "ספר התמונה" ושלוחותיו 162 ג. גרשם
שלום על "ספר התמונה" 166 ד. שמיטת החסד 172 ה. העולם השפל 175

ו. עידן הגאולה 177 ז. ארבעה ראשים לשי"ן 180 ח. השמיטות והתורות, הספירות והאותיות 182 ט. "סוד אילן האצילות" 183 י. "סוד אילן האצילות" – פתיחה 185 יא. פירוש קצר לספירות ולשמיטות 188 יב. תורת היסודות 198 יג. מאמר בדבר "ייחוד אלוהותינו ותורתנו לאומתנו" 202 יד. ישראל והגויים בספירת המלכות 205

פרק חמישי: חלופה לזוהר – ר' אהרן הבבלי בפירוש ספר יצירה לר' משה בוטריל 211
א. מקומו של ר' משה בוטריל בתולדות תורת הסוד 211 ב. דמותו של ר' אהרן "ראש ישיבת בבל" ותכליתו של החיבור 212 ג. בין פילוסופיה לקבלה 218 ד. הקדמת המחבר 221 ה. הבריאה והנבואה 226 ו. השימוש בשמות 229 ז. "עומק טוב ועומק רע" 231 ח. לימוד הסודות ופירוש פרד"ס 234 ט. סוד מטטרון 235 י. שאלת חלום 236

242 פרק שישי: "היריעה הגדולה"

א. ייחודה של "היריעה הגדולה" 242 ב. נהרות גן עדן ושלשלת הספירות 244 ג. המבול ומחזורי המציאות 246 ד. יום כיפור ומילה, ערלת הגוף וערלת הלב 249 ה. ספירת חסד 251 ו. ספירת תפארת 252 ז. הכרובים, המן והשבת 255 ח. ירושלים 257 ט. גבורה, גלות וגאולה 258

262 פרק שביעי: חלופה שיטתית לזוהר – "ספר ברית המנוחה"

א. מעמדו ההיסטורי של "ספר ברית המנוחה" 262 ב. זמנו של החיבור ויחסו לזוהר 265 ג. הקדמת הספר – שלשלת המסורת 268 ד. החכמה וקברות התאווה 271 ה. סוד הזיווג 277 ו. תפקידי המלאכים בתחום האנושי 283 ז. גלות וגאולה 291 ח. ישראל והעמים 294 ט. השבעת המלאכים 296 י. השבעת השדים 302

308 פרק שמיני: חלופה לזוהר – ספרי "הקנה" ו"הפליאה" למשפחת הקנה

א. מעמדם ההיסטורי של ספרי "הקנה" ו"הפליאה" 308 ב. "הקנה" ו"הפליאה" – ספרד או יוון? 312 ג. ביקורת החברה בספרי "הקנה" ו"הפליאה" 315 ד. היחס לזוהר ולר' אברהם אבולעפיה בספרי "הקנה" ו"הפליאה" 318 ה. המאפיינים הספרותיים של "הקנה" ו"הפליאה" 320 ו. סיפור המסגרת בפתיחת ספר "הקנה" 322 ז. המבוא לספר "הפליאה" – גילוי אליהו על הר הזיתים וגינוי המאגיה 329 ח. "שיעור קומה" – סוד "בצלמינו כדמותינו" 336 ט. מקור הרע – קין וצאצאיו 341 י. ספירת

הוד, מקור הרע, הגלות והגאולה 344 יא. לילית ותנין עֶרַךְ 348 יב. ספר
"הקנה" – גלגול בבעלי חיים: סוד העריות 353 יג. ספירת יסוד – הצדיק
והברית, ירושלים ושבת בספר "הפליאה" 358 יד. "הפליאה" – הכסא
וההיכלות 361 טו. סוד עשר מכות מצרים 363 טז. ההשגחה האלהית –
דיני שמים בספר "הקנה" 368 יז. טומאה וטהרה 372 יח. "הקנה" –
שילוח הקן וגלות השכינה 378

385 פרק תשיעי: ר' מנחם ציוני – קבלה זוהרית באשכנז

א. מעמדו של ר' מנחם ציוני בתולדות תורת הסוד 385 ב. אמונה ומסורת
כנגד הפילוסופיה 389 ג. מיון הכשפים 394 ד. אוב וידעוני 398
ה. יובל ושמיטה 401 ו. השעיר לעזאזל 405 ז. מעמדן של ספירות
הטומאה 406 ח. משרי שמן עד "מעשה ירושלמי" 412 ט. טעם בריאתם
של הכוחות הדמוניים ומקומם במערכת הקוסמית 417 י. הממונים
הערביים על ימות השבוע 425

פרק עשירי: "ספר האמונות" לר' שם טוב בן שם טוב –

432 ראשית הפריצה אל ההיסטוריה

א. הרקע ההיסטורי של "ספר האמונות" – משברים ותמורות 432
ב. התפשטות הקבלה ומעמדה מול הפילוסופיה בשלהי ימי הביניים 438
ג. שילוב הקבלה והפילוסופיה – ר' יוסף אבן וקאר 445 ד. ר' שם טוב –
אוטודידקט: "לא ראיתי אור מימי בעונותי, ומנעורי גדלני כאב הגזרה
והשמד" 448 ה. גורלו של "ספר האמונות" ועמדת משפחתו של ר' שם
טוב 451 ו. הקדמת "ספר האמונות" – האסון שהביאה הפילוסופיה 455
ז. סוד הנבואה 464 ח. הפתיחה ל"ספר תורת הספירות" – מעלת התורה
על הפילוסופיה 468 ט. הטעמים הסודיים של המצוות 471 י. כוחות
הרע 479 יא. תורת הנפש 488 יב. סוד הגלגול 498

506 פרק אחד עשר: סיכום – מאפייניה של תורת הסוד בימי הביניים

א. בין העת העתיקה לימי הביניים 506 ב. גבולות ימי הביניים 510
ג. מאנונימיות להגיורפיה 514 ד. מהי קבלה? 520 ה. חוגי המקובלים 522

536 קיצורים ביבליוגרפיים כלליים

537 מפתחות

פרק ראשון

חלופה אקסוטטרית לזוהר – ספר "מערכת האלהות"

א. מעמדו של ספר "מערכת האלהות" בתולדות תורת הסוד

ספר "מערכת האלהות", חיבור קבלי שיטתי מקיף שנכתב ככל הנראה במחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה, מייצג ציון דרך רב-משמעות בתולדותיה של תורת הסוד העברית ובמעמדה בתרבות הדתית היהודית בכללה. זהו ככל הנראה החיבור הראשון שנכתב בידי מקובל מובהק שלא כוון לבעלי סוד ולשוחרי תורת הסוד, אלא מציג את הקבלה בחינת התפיסה הדתית הנורמטיבית של היהדות. המחבר מתמודד בגלוי ובצורה מפורטת עם מערכת האמונות של הפילוסופיה היהודית, ומציג לה חלופה מגובשת בדמותה של המסורת הקבלית.

מחברו של "מערכת האלהות" אינו ידוע, אף על פי שרבו ההשערות בדבר זהותו. הספר נדפס לראשונה בשנת שי"ח – פעם בפירארה ופעם במנטובה, בנוסחים שונים במידה מסוימת.¹ בדפוס מנטובה לא נזכר שם מחבר, ואילו בדפוס פירארה הוא מיוחס ל"ר' פרץ בעל התוספות". גרשם שלום הקדיש לזיהוי זה דיון מפורט, על סמך כתבי היד (שכמעט כולם בלא שם מחבר) והעדויות על מקובל בשם ר' פרץ, והוכיח בבירור כי אין לייחס זה כל שחר.²

ר' משה קורדובירו ייחס את הספר לר' טודרוס הלוי אבולעפיה,³ מחבר "שער הרזים" ו"אוצר הכבוד", אך זיהוי זה, כפי שהוכיחו שלום, גוטליב ואורון, אין לו על מה שישמוך.⁴ כפי שהראה גוטליב בהרחבה,⁵ ניתן למנות זיקות בין "מערכת האלהות"

1 להשוואה מפורטת בין שני הדפוסים ראו אלקיים, על המיבנה, עמ' 291–295.

2 ראו שלום, עמ' 171–174.

3 ראו פרדס רימונים, שער ו, פרק ב, עמ' קכח.

4 לשלילת הייחוס ראו: שלום, עמ' 174–176; גוטליב, מחקרים, עמ' 290; אורון, האם חבר. על ר' טודרוס הלוי אבולעפיה ראו לעיל, תולדות, ט, פרק שמיני.

5 ראו גוטליב, הקבלה בכתבי רבנו בחיי, עמ' 249–259. גוטליב מנה וניתח שמונה עשר נושאים שניכרת בהם היטב השפעתו של ר' שם טוב על בעל "המערכת". אשר לאפשרות ההפוכה, שר' שם טוב השתמש בספר "המערכת", כתב גוטליב כי "אין גאון כותב את דבריו ברמיזות כירא לגלות סוד, והעניינים הללו מופיעים בצורה רחבה

ל"כתר שם טוב", ביאור רמזי הרמב"ן לר' שם טוב ו' גאון,⁶ אך על אף הקירבה הרבה שבין הספרים קיומם של הבדלים מהותיים אינו מאפשר לקבוע את ר' שם טוב כמחברו של ספר "מערכת האלהות". יעקב רייפמאן שיער כי רבנו בחיי בן אשר חיבר את ספר "המערכת",⁷ אך גם אפשרות זו נשללה לחלוטין על ידי גוטליב, הן מבחינה עניינית הן מבחינה כרונולוגית.⁸ המבוכה בקשר לזהות מחברו של הספר נובעת מכך שבספר גופו אין כל רמז לאישיותו, זמנו ומקומו, וברור שהספר נכתב כחיבור שמחברו לא רצה לגלות את שמו; יש לפרט זה חשיבות להבנת משמעותו של הספר, כפי שנראה להלן.

"מערכת האלהות" הוא אחד הספרים רבי ההשפעה ביותר בתולדותיה של תורת הסוד. הוא נדפס יחד עם שני פירושים – פירושו של ר' יהודה חייט ופירושו ששם מחברו אינו ידוע, אך ככל הנראה היה זה ר' ראובן צרפתי.⁹ אין אלה מפרשיו הראשונים: גרשם שלום רשם שלושה עשר פירושים שנתחברו מהמאה החמש עשרה עד המאה השבע עשרה,¹⁰ חלקם לפני שהובא הספר לדפוס, וניכר היטב כי היתה התעניינות רבה בספר בשלהי המאה החמש עשרה ובראשית המאה השש עשרה, והשפעתו גברה לאחר הדפסתו עם פירושו. אך גם בתקופה קודמת ניכרת השפעת הספר – כך לדוגמה בעל "ספר הפליאה" מביא ממנו קטע נרחב.¹¹ סוגיה מיוחדת בהקשר זה עולה משימושו הנרחב של ר' מנחם ציוני בספר, שממנו הוא מצטט תכופות, אך בניגוד למנהגו לגבי שאר מקורותיו אין הוא מזכירו בשמו.¹²

- ובהירה במערכת. קשה להניח שן' גאון היה כותב בצורה רמוזה כ"כ עניינים שיש עליהם דיון רחב בספר שהוא השתמש בו הרבה" (עמ' 250).
- 6 שם, עמ' 249–259.
- 7 רייפמאן, עמ' 73.
- 8 גוטליב, הקבלה בכתבי רבנו בחיי, עמ' 13–18. גוטליב מנה שמונה עשר נושאים שבהם נבדל בעל "המערכת" מרבנו בחיי. הוא מציין כמו כן כי ר' בחיי מזכיר תמיד את הרשב"א בתוספת הכנוי 'מורי', ואילו בעל המערכת לא היה כנראה תלמידו של הרשב"א והוא מביא את הרשב"א בלי ציון זה". כן הוא מדגיש שבעל "המערכת" השתמש תכופות במסורות המובאות בשמו של ר' יצחק, הוא ר' יצחק בן טודרוס, בעוד חכם זה לא השפיע כלל על רבנו בחיי (עמ' 18).
- 9 הפירוש המכונה "פ"ז" הוא חיבורו של ר' ראובן צרפתי – ראו בירוורו המפורט של גוטליב, מחקרים, עמ' 357–369, וכן עבודת הגמר של אלקיים המוקדשת לנושא: אלקיים, סוגיות.
- 10 ראו שלום, עמ' 181–184.
- 11 ראו אורון, הפליאה והקנה, עמ' 99 הע' 78. וראו להלן, סעיף י"א, הדין בתורת הרע. על ספר הפליאה ראו להלן, בפרק השמיני בכרך זה.
- 12 דן בכך בפירוט ישעיה תשבי – ראו תשבי. ר' מנחם ציוני הקפיד מאוד לציין את מקורותיו בפירוש (ראו עליו להלן, בכרך זה), ויחסו לספר "המערכת" יוצא מכלל זה. תשבי מזכיר את האפשרות שר' מנחם ציוני התייחס לספר "המערכת" בכינוי "פתח

"מערכת האלהות" תורגם ללטינית בידי המומר פלאוויוס מיתרידטס (Flavius Mithridates), שפעל בשירותו של הרוזן פיקו דלה מירנדולה (Pico della Mirandola), ונודעה לו השפעה על הקבלה הנוצרית בסוף המאה החמש עשרה ובראשית המאה השש עשרה.¹³

מבנהו של ספר מעורר שאלות רבות. אין אחידות בכותרותיהם של פרקי הספר: במחציתו הראשונה נקראים הפרקים בשם "מערכת", ואילו במחציתו השנייה הם נקראים "שער". המחבר מרבה להתייחס לפרקים השונים בכינויים שונים, וקשה להצביע על עקביות בעריכת הספר כולו. אברהם אלקיים פרסם מחקר מפורט על "המבנה הארכיטקטוני" של ספר "מערכת האלהות",¹⁴ ובו בדק את המבנה בנוסחים השונים של הספר, דפוסי מנטובה ופירארה וכתבי היד הרבים, וסיכם את ממצאיו בדברים הבאים:¹⁵

כללו של דבר: ניתוח שמותיהם של הפרקים בסמ"ה (=בספר מערכת האלהות), כפי שהמחבר משתמש בהם בגוף חיבורו, מצביע על חוסר אחידות בולט ומלמד על הססנותו של מחבר הספר והתלבטותו בקביעת המסגרת הארכיטקטונית של חיבורו. ברם מתוך ניתוח הכותרות, כפי שהן באות בראשי הפרקים, ניתן לשער או להניח באופן סביר כי שמונת הפרקים הראשונים הנכללים תחת הכותר "מערכת" הם חטיבה בפני עצמה. גם הפרקים הנותרים הם חטיבה בפני עצמה, אשר, לפי עדותו של אב-טיפוס מסוים מכתבי היד, אפשר שהיא מתפצלת לשתי חטיבות מישנה. ביתר פירוט, הפרקים הנכללים תחת הכותר "שער" – והם "שער ההריסה", "שער האדם", "שער העולם" ו"שער השם" – הם חטיבה בפני עצמה; הפרקים החסרים את המונח "שער" בכותרתם – והם כוללים את ה"מרכבה", ה"שביעיות", ה"שמיניות" וה"עשיריות" וגם את הפיסקאות העוסקות בכוונות התפילה – כל אחד מהם הוא מאמר בפני עצמו.

אולם, ביטויי הבא בשיר הפתיחה לספר, והוא מסכם את עיונו כך: "אך השערה זו אין בה כדי להצדיק את אופן הבאת המאמרים. אין כל יסוד להניח שהמחבר [ציוני] לא ידע את השם האמיתי, ומה ראה להעמיד במקומו את התחלת החרוזים? הוה אומר: ציון זה אינו בא גלות את המקור אלא לשמש תריס בפני האשמות מצד יודעי דבר. לפי כל המסיבות שתארתי אני מגיע איפוא למסקנה – עם כל הזרות שבה לגבי מחבר ס' הציוני – שיש כאן לפנינו העלמת המקור ביודעים" (תשבי, עמ' 57). אך ראו יובל, עמ' 287–288, שלדעתו הציוני לא העלים את מקורו אלא כך הוא נהג, ולא הביא בשמם גם מקורות אחרים.

13 ראו: וירשובסקי, פיקו, עמ' 79–80; וירשובסקי, פלביוס, עמ' 56–57.

14 ראו אלקיים, על המיבנה.

15 שם, עמ' 295.

הניתוח המפורט מוביל את אלקיים למסקנה מרחיקת לכת, שכבר הועלתה על ידי נימרק, כדלהלן:¹⁶

מתוך הניתוח הצורני בעניין היחס הפנימי שבין המפלס העליון לבין המפלס התחתון שבסמ"ה (=שבספר מערכת האלהות) ניתן לגזור – אמנם לא באופן הכרחי אך בסבירות גבוהה – כי לפנינו שני חיבורים נפרדים: (א) חיבור הכולל בתוכו, מבחינה צורנית, שני מפלסים... בחיבור זה נכללים בבירור שמונת הפרקים הראשונים שבסמ"ה. (ב) חיבור הכולל בתוכו, מבחינה צורנית, רק מפלס אחד הנחלק לשערים, או לחילופין לפרקים שהמונח "שער" מופיע בכותרתם ולפרקים שהמונח "שער" חסר בכותרתם. חיבור זה כולל בבירור את "שער ההריסה", "שער האדם", "שער המרכבה העליונה", "שער העולם", "שער השביעיות", "שער השמיניות", "שער העשיריות", "שער השם" ו"שער התפילות".

ובסיכום מחקרו קובע אלקיים זאת:¹⁷

להערכתך, מכלול הנימוקים שצירפנו קו לקו מוביל – אמנם לא באופן הכרחי אך בסבירות גבוהה – למסקנה, כי סמ"ה (=ספר מערכת האלהות) כולל בתוכו לפחות שני חיבורים נפרדים. חיבורים אלה נתחברו בידי מחבר אחד (ואין לי כל יסוד לפקפק בכך) וככל הנראה בתקופות שונות, ואוגדו לבסוף, לאחר עריכה רשלנית, לספר אחד הנקרא "מערכת האלהות".

ב. מסורת לעומת פילוסופיה

ספר "מערכת האלהות" איננו ספר פולמוס נגד הפילוסופיה, ומטרתו היא הצגת חלופה לאמונותיה המרכזיות של ההתפלספות במאה השלוש עשרה. לפי תפיסתו של המחבר

16 שם, עמ' 296, וראו נימרק, עמ' 202.

17 אלקיים, שם, עמ' 303. בהמשך הסיכום מעלה אלקיים סברה שלפיה יש הבדל רעיוני ניכר בין שני החיבורים המרכיבים את הספר: "עם זאת אפשר שהמחבר עבר מעמדה מיתית ותאורגית-מאגית בהבנת הקבלה אל עמדה פילוסופית ולוגית-רציונאלית לא באורח דיכוטומי וקיצוני אלא כתמורה רציפה והדרגתית שנתמשכה על פני תקופה מסוימת, ואשר פירוטיה הן העמדות השונות שניתן למצוא בסמ"ה (=בספר מערכת האלהות). תהליך זה פותח, ב'שער ההריסה', בעמדה מיתית-תאורגית-מאגית 'נקייה' ומסיים, ב'מערכת האחדות', בעמדה פילוסופית ולוגית-רציונאלית 'נקייה'; באמצעו ניתן למצוא את כל עמדות הביניים המשתקפות בפרקים הכוללים סתירה פנימית, פרקים המכילים הן יסודות מיתיים ותאורגיים-מאגיים והן יסודות פילוסופיים, וזאת ללא כל ניסיון לעמת אותם או לתאם ביניהם" (עמ' 304). לא עלה בידי למצוא אישור להשערה זו או להבחנה חותכת בין שתי המגמות הרעיוניות הללו.

הקבלה איננה עניינים של בעלי סוד ויחידי סגולה בלבד, אלא עיקריה הם בחינת חובה לכל יהודי המבקש להגיע אל התכלית הדתית שהציג האל לפניו. הקבלה, לפי "מערכת האלהות", איננה שלב מיוחד בתוך המערכת הדתית, אלא היא המערכת הדתית כולה. אין פלא אפוא שהמחבר פותח, בפרק הראשון של ספרו, בקביעות המנוסחות בסגנון המזכיר את הלכות יסודי התורה שבראש "משנה תורה" לרמב"ם: זו התמודדות גלויה וישירה עם המערכת הפילוסופית, לא באמצעות וכוח עם חיבור המציג את עיקריה, אלא בהצגת חלופה לניסוח הנורמטיבי, ההלכי הכללי, של תפיסת העולם הפילוסופית שבה פתח הרמב"ם את ספר ההלכה שלו.

בפתיחת חיבורו מצטט המחבר את דברי הרמב"ן בפירושו לתורה, ובדרך כלל ניתן לומר כי משנתו הקבלית משתייכת לזרם הכללי של תלמידי הרמב"ן וממשיכיו. קשה למצוא בפרטי התורה המוצגים בספר דברים החורגים בצורה מובהקת מתחום ההגות של זרם זה, וככל הנראה המחבר שייך עצמו ביודעין לחוג ממשיכי דרכו של הרמב"ן.¹⁸ אך על אף נאמנות זו "מערכת האלהות" הולך בדרך המנוגדת ניגוד גמור, מבחינה היסטורית, לדרכו של הרמב"ן בפירושו לתורה. הרמב"ן הצניע את משנתו הקבלית בפיסקאות הכתובות בדרך אזטרית - "על דרך האמת" - המכוונות ליודעי ח"ן וכמעט שאינן מובנות למי שאינו בקי בסודותיה של הקבלה, ובוודאי לא עלה בדעתו מעולם להציג את ידיעתה של תורת הספירות ופירוש התורה על פיה כחובתו הדתית של כל אדם מישראל. בעל "מערכת האלהות" כתב את ספרו בכוונה ברורה להציג את תורת הספירות הקבלית כמפתח להשגת מדרגה דתית, ואת ידיעתה כחובה לכל מי שמבקש למלא את מצוות התורה בדרך הנכונה והשלמה. אף לא אחד מתלמידי הרמב"ן וממשיכיו, ואף לא מן המקובלים האחרים באותה תקופה, לא הציג דרישה מעין זו ולא ראה בקבלה מרכיב הכרחי במילויין של מצוות היהדות. יש בכך דחייה מודעת של כל התייחסות לקבלה בחינת תורה אזטרית, ותביעה גלויה להעמיד את עיקריה בראש המערכת הדתית, כפי שעשה הרמב"ם קרוב למאתיים שנה קודם לכן לגבי משנתה של הפילוסופיה היהודית. הפנייה היא בפירוש "לכל בעל דתנו", כשם ש"משנה תורה" כוון לכל יהודי, בהווה ובעתיד. והמחבר הצהיר בבהירות כי זאת כוונתו, בפיסקת הפתיחה:

18 ניתוח נרחב של משנתו של בעל "המערכת" בהשוואה למשנותיהם של בני דורו הוצג על ידי גוטליב במחקרו המפורט "הקבלה בכתבי ר' יוסף ג'קטילה ובספר 'מערכת האלהות'" - ראו גוטליב, מחקרים, עמ' 257-343. ספר "מערכת האלהות" נכתב בלי ספק לאחר שנפוצו קונטרסי הזוהר, והוא מקביל מבחינה כרונולוגית לחיבוריהם של מקובלים שהרבו להסתמך על הזוהר, בדומה לר' דוד בן יהודה החסיד, ר' יוסף אנג'לט ור' מנחם ריקאנטי. קשה לפקפק בכך שהמחבר נמנע משימוש בזוהר ובכתביהם של המקובלים שהלכו במידה כלשהי בדרכו של הזוהר ביודעין ובמתכוון, אם כי אין אפשרות להוכיח זאת בצורה מובהקת. וראו על כך עוד להלן.

הוא קיום אמונת האלקות כאשר נאות לשלמותו יתברך, וכאשר נאות להאמין בשלמות האמונה, והוא שצריך לכל בעלי דתנו להאמין אמונה שלמה אמונה מוחלטת וקבועה בלב שיש קדמון, מחדש ויודע, ומשגיח, ויכול, וקיום אמונה זו הוא באמונת התורה כולה, רוצה לומר תורה שבכתב ותורה שבעל פה... וכאשר יתבאר עיקר זה בעבודת ההריסה, כי התורה מבטלת כל הדעות הזרות ומבטלת האמונות הרעות שנזכיר (עמ' א¹⁹).

תפיסת העולם שהמחבר התענד להציג בפרקים הבאים היא "אמונת התורה כולה", התורה שבכתב והתורה שבעל פה, ולא משנה אזוטירית של קבוצת בעלי סוד; ובהמשך דבריו מנה את נקודות המחלוקת העיקריות בינו לבין המתפלספים, והן בריאת העולם, ההשגחה האלהית, שכר ועונש והניסים. וכך כתב:

כי יש כתות באמונה מהם כופרים בעיקר ואומרים שהעולם קדמון, "כִּפְשׁוּ בְיַי וַיֵּאמְרוּ לֹא הוּא" (ירמיה ה יב), ויש מאמינים בחדושו אך מכחישים ידיעת מחדשו בשפלים, "[ו]יֵאמְרוּ אֵיכָה יָדַע אֵל וַיֵּשׁ דַּעַה בְּעֵלְיוֹן" (תהלים עג יא), ויש מודים בידיעה ומסירים ההשגחה לרוממות האל נגד פחיתות הנבראים ויגזרו בזה כי אין מעשה וחשבון במעללי האיש ויעשו אדם כדגי הים (על פי חבוקק א יד), והכלל לדעתם: "עֲזַב הַשֵּׁם אֶת הָאָרֶץ" (יחזקאל ח יב, ט ט) למקרים.

ויש מאמינים בחדוש ובידיעה ובהשגחה, אך גוזרים היות נמנע דבר שלא יורה עליו שכל או טבע, כי עולם כמנהגו נוהג, ויכחישו הנפלאות שהם בשינוי הטבע הנקראים נסים נגלים ומבקשים לנפלאות למצוא להם סבה וטבע. ולכתות שזכרנו יש עוד דעות שונות זו מזו, זו אומרת בכה וזו אומרת בכה, אין צריך להזכירם, אך הכלל היוצא מהם הוא הריסת התורה כולה או מקצתה, או להוציא דברים נעלמים למשלים ולהבלים (שם, עמ' א-ב).

המחבר מתייחס אל בעלי ההגות הפילוסופית כאל מכלול אחד, ונמנע מלייחס משמעות להבדלים ביניהם. אין הפרש לדעתו בין הכופרים בחידוש העולם בכללו לבין הכופרים "רק" ביכולת האדם לדעת מי הוא מחדש העולם. הוא שולל את ההבחנה בין הכופרים בהשגחה אלהית מכל וכל, לבין המבקשים להגביל את ההשגחה ואת הניסים בגבולותיהם של חוקי הטבע. דעותיהם שונות זו מזו, אך לדידו של המחבר כולם שותפים ל"הריסת התורה כולה או מקצתה". משמע מכאן שאין הוא מבקש לצמצם את נקודות המחלוקת ולהבדיל בין מתפלספים "מתונים" ל"קיצונים", אלא הוא שולל את גישתם מבחינה עקרונית, מכל וכל. במקום ההיגיון והמחקר הפילוסופי

הוא מעמיד את האמונה השלמה והבלתי מתפשרת במסורת שאיננה ניתנת לבחינה על ידי השכל או חוקי הטבע – וכדבריו:

אבל אמונתנו כי התורה בכל עניינה וספריה מתחלתה ועד סופה הם ענינים לא יורה עליהם לא שכל ולא טבע כלל כי כן הגיע עדינו בקבלה איש מפי איש עד משה רבינו ע"ה בסיני, והמצות המתנהגות בעדת ישראל איש מפי איש הם עדים נאמנים על כל האמונה והוא עדות גדול על כל האמונות שזכרנו (שם, עמ' ב).

המחבר מלכד את האמונה בניסים, בהשגחה ובחידוש העולם ליחידה אחת, שהאדם מביע אותה במעשה המצוות, ומביא כאסמכתא את דברי הרמב"ן בפירושו לתורה:

ויתבונן זה בדברי הרמב"ן ז"ל בפרשת בא אל פרעה, בטעמי המצוות, אמר: וכאשר ירצה אלקי האלקים בעדה או ביחיד ויעשה עמהם אות או מופת בשנוי מנהגו של עולם וטבעו יתברר לכל בטול הדעות האלה כולם, כי המופת הנפלא מורה שיש לעולם מחדש ויודע ומשגיח ויכול. וכאשר יהיה המופת ההוא נגזר מפי נביא יתברר ממנו עוד אמתת הנבואה כי ידבר אלהים את האדם ולכן אמר הכתוב במופתים "למען תדע כי אני יי' בקרב הארץ" (שמות ח יח), להורות על ההשגחה, כי לא עזב יי' את הארץ למקרים כדעתם, ואמר "למען תדע כי ליי' הארץ" (שם ט כט), להורות על החדוש שהוא שלו שבראה מאין, ואמר "בעבור תדע כי אין כמוני בקל הארץ" (שם יד), להורות על היכלת, כי הוא שליט בכל ואין מעכב בידו, ואם כן האותות והמופתים הם גדולים עדים נאמנים באמונת הבורא יתברך ובתורה כולה. עכ"ל (=עד כאן לשונו).²⁰ הרי לך כי באמונת התורה הבאה בקבלה איש מפי איש עד משה רבינו בסיני תקיים אמונת האלקות על השלמות (שם).

הסתמכותו של המחבר על דברי הרמב"ן בפירושו לתורה מדגישה את רצונו לפנות לציבור הרחב, ולא להשתמש במקורות המיוחדים לתורת הסוד (אם כי בהמשך דבריו הוא מסתמך תכופות על ספר יצירה הקדמון). והוא מציג בדברים הבאים את האמונה במסורת התורה ("בקבלה איש מפי איש עד משה רבינו בסיני") כתמצית מהותה של הדת היהודית, וקיום המצוות מבטא אמונה זו:

וקביעות האמונה הוא בעשותנו זכר לנסים ולנפלאות הכתובות בתורה בגופנו ובבתינו ובפינו ובכפינו בכל יום ובכל שעה. ובה יתאמת לנו כאילו ראינו בעינינו הכל כי בהתמדתם מהאבות אשר ראום ואשר ילמדום ויספרום לבנים זכרם לא יסוף מזרעם להתאמת הענין כי אין הדור ראוי והגון לעשות לו נסים נגלים בכל עת, וכאשר נקבע

בלבבו הענין הזה יתאמת לנו הגמול והענש בענין המצוות כי הם עיקר האלקות על שלימות הדת והאמונה וכאשר האריך הרב ז"ל על הענין הזה בפירושו (שם, עמ' ב-ג).

אמנם הניסים הם נחלתם של דורות קודמים ו"אין הדור ראוי והגון לעשות לו נסים נגלים בכל עת", אך הרי הנאמנות למסורת והדבקות במצוות הם זכר מתמיד לניסים ולנפלאות של העבר. אין המחבר מבליט כלל שְׁבַדְבְּרוּ על מסורת הוא מכוון לתורת הסוד, לתורת הספירות הנאצלות, והוא מציג את המסורת כולה כיחידה שלובה והדוקה שאין כל הבדל והפרש בין חלקיה.

בהמשכו של הספר מונה המחבר את עיקרי האמונה שאותם הוא דורש מן הקורא, והפרק השני מוקדש להסבר אחדות האל, שלילת גשמותו ודחיית כל תפיסה של שינוי בו; ואלו דבריו:

וכלל אמונת האחדות בשלמות הוא שאיננו גוף ולא כח בגוף, רצה לומר שהגופים כחם פעמים בכח ופעמים בפעל, אבל השם יתברך לעולם כחו בפועל ולא שכל נפרד ולא ישתנה ממחשבה אל מחשבה. ולא מפעולה לפעולה ולא מהנהגה להנהגה ושהיא שכל שלם ופשוט מיוחד בכל חלקי שמותיו ובכל חלקי מדותיו (שם, עמ' ה).

התנגדותו של המחבר לתפיסת העולם הפילוסופית איננה מתבטאת בשלילתו של מינוח פילוסופי, והוא משתמש בו ללא היסוס בהסבר אחדותו של האל; הביטויים המקראיים והתלמודיים העשויים להצביע על פירוד או שינוי באלהות מוסברים על ידו כתוצאה של נקודת הראות האנושית, שאיננה משקפת את האמת העליונה: "ושנוי פעולה אשר מצד ההנהגה אינה כי אם מצד המקבלים". לפיכך, בשעה שהוא פונה להסבר תורת הספירות מוטלת עליו החובה ליישב את מושגיה של תורת הסוד עם המינוח הפילוסופי שבו הוא משתמש. נקודת המוצא שלו היא ספר יצירה, שהוא אמנם ספר סוד, אך יש לזכור כי הדברים נכתבו לאחר ארבע מאות שנה של פרשנות לספר, שלקחו בה חלק הוגי דעות כגון רב סעדיה גאון, ר' אברהם בר חייא, ר' יהודה הלוי ורבים אחרים. השימוש בספר יצירה הוא אפוא הדרך הלא-אזוטריית ביותר להצגתה של תורה אזוטריית, והוא פותח בכך בפרק השלישי:

וטרם פתחי בעבודה הזאת אקדים כאן ברייתא אחת שנויה בספר יצירה בענין היותה כוללת ראשי פרקים אשר עבדו בהם בעלי העבודה הזאת בביאורם, ותורה דרך כל מסילות הדגלים הנוסעים במחנותם לפנינו. וזאת היא הברייתא שנו שם: עשר ספירות בלי מה. עשר ולא תשע, עשר ולא אחת עשרה.²¹ קבלו בעלי העבודה²² בבאורם כי

21 ספר יצירה פ"א מ"ד.

22 הביטוי החוזר המתייחס למקורה של המסורת הוא "בעלי העבודה", ביטוי שאין לו קשר לתורת הסוד או לאחד מחוגיה. בילקוט שמעוני (קהלת רמז תתקעא) יש "מרי

האלקות הם אצילות עשר ספירות אשר הם מדות והנהגות בעולם השפל. ולמטה אדבר בענין האצילות עם מה שיתבאר עוד אלקותו בדגל מחנה בנין בעבודת האדם. וקראם בעל ספר יצירה ספירות מלשון מספר בעבור היות שרש כל נגדר נגדר בגדר מספר עשר. כי המאות והאלפים והרבבות וכל המספרים כולם נגדרים בגדר עשר כאשר ידוע לבעלי החשבון. ויש מפרשים ספירות מלשון לבנת הספיר. ואמר "בלי מה" לרמוז על ענין המעולה אשר נאצלו ממנו. או שקראו כן מצד עצמן בעבור כי הן האלקות כאשר זכרנו וכאשר אזכיר עוד (שם, עמ' ח, כב, ל, מ).

המחבר מסביר את המונח "עשר ספירות בלימה" מילה אחר מילה. "עשר", על שום מעמדו המרכזי של המספר עשר בכל מערכת חשבונית: "וכל המספרים כולם נגדרים בגדר עשר כאשר ידוע לבעלי החשבון"; "ספירה" היא מספר, כפי שפירשו רב סעדיה והבאים אחריו, אך הוא מציג גם את ההסבר המסורתי: "מלשון לבנת הספיר"; "בלימה" נחלקת לשתי מילים, "בלי" ו"מה", בגלל מעלתו הגבוהה של המאציל, שהוא, כפי שנאמר בראשית הפסקה הבאה, "בלי מהות":

וכבר השכלת מעבודת האחדות כי האלקות בלי מהות. ואמר עשר ולא ט' לרמוז על שלילת פירודו, רצה לומר שלא להפריד הראשונה באצילות מהתשע לגדל מעלתה. ולא האחרונה באצילות מאותה שלפניה למעוט מעלתה כי צד היחוד שוה בכלם וכמו שאמרו בספר יצירה "נעוץ סופן בתחלתן".²³ כי מסוף דבר נמצא ראשו ומראשו נמצא סופו. ואין סוף בלתי ראש ולא ראש זולתי סוף. כיוצא בזה כי ראש דבר וסופו שוים במציאותו ובאחדותו כי לא ימצא זה זולתי זה עמה ודומה למה שאמרו רז"ל תחלת המחשבה הוא סוף המעשה²⁴ למי שמשכיל בענינו ובעקרו כאשר יתבאר בדגל מחנה בנין.²⁵ ואמר עשר ולא אחד עשר שלא למנות הענין המעולה אשר זכרנו לספירה אחת והיות אחד עשר בעבור כי לגדל מעלתה אין שם המספר נתפש בו. ובדגל מחנה בנין

עבדתא" במובן שלילי (השוו לקהלת רבה ד א [1], עמ' 242-244; ויקרא רבה ג א, עמ' נד-נז); רב יחזקאל היה "בעל מעשים" (קידושין לג ע"ב); וראו גם "בעלי מעשים טובים" (פסיקתא דרב כהנא, נספחים, ב, עמ' 457). כאן נראה שהמחבר מעניק לתואר ערך גבוה יותר מאשר לסתם לומדים וחריפים או לסתם מקיימי מצוות.

23 ספר יצירה פ"א מ"ז.

24 השוו להלן סמוך לציונים 34, 55. "אמרו רז"ל" - אין הכוונה לחכמי התלמוד. הפתגם בא גם בריקאנטי לויקרא כ"ה ח' (ירושלים תשכ"א, סט ע"א, בהגהה), ובדברי רבנו בחיי בן אשר לבראשית א' ב' (שעוועל, עמ' יח [עמ' ב]), ועוד קודם בדברי ריה"ל, כוזרי ג עג (הערת שעוועל; מהד' אבן שמואל, עמ' קג). וראו ישראל דוידזון, אוצר המשלים והפתגמים, ירושלים תשל"ט, עמ' 125, מס' 2038.

25 המחבר מכנה בשם "דגל מחנה הבנין" את הפרקים בספרו. על פי אלקיים (על המיבנה, עמ' 295, 297) "דגל מחנה בנין" כולל את מערכת הסדר ומערכת הטעם, אף על פי שהמחבר עצמו אינו מונה את המערכות הנכללות בו.

יתבונן טעם הענין לבעלי העבודה עם מה שיתבאר עוד שם מנהגם וטעמם במעלת הספירות עצמן בעלותן מעלה אחת על אחת. ויש לך לדעת כי בזכרי בענין הספירות ראש וסוף אין הכונה חלילה היות לאלקות גבול ראש וסוף (שם, עמ' מ, נב, נג).

ההקפדה "עשר ולא תשע עשר ולא אחת עשרה" בספר יצירה מבטאת את אחדותה של המערכת, שאין להפריד בה בין הספירה הראשונה לתשע הבאות אחריה, וכן היא מבטאת את האיסור להוסיף יחידה נוספת על המערכת המגובשת של עשרת הכוחות הנמצאים. אחדות זו מבטאת על ידי קביעתו של ספר יצירה "נעוץ סופן בתחילתו", ועל כן אין אפשרות לגרוע ולהוסיף דבר במעגל זה. המחבר מדגיש כי השימוש במונחים "ראש" ו"סוף" אין משמעותו שמדובר בכוחות מוגבלים, אלא "ראשו דבר וסופו שויים במציאותו ובאחדותו".

עד כה לא אמר המחבר דבר על עצם מהותן של הספירות, ובכך הוא דן בסוף הפרק השלישי ובראשית הפרק הרביעי, והוא אומר זאת:

עוד יש לך לדעת כי ענין האצילות אשר זכרנו, ואשר אזכיר עוד למטה בעבודת הסדר,²⁶ איננו ענין שנסתנה או שנתחדש במאציל או בנאצל, דבר אשר לא היה טרם האצילות חלילה, כי כבר זכרנו כי אצילות הספירות הוא האלקות יתברך. ואמרנו בדגל מחנה אמונה²⁷ כי האלקות לא ישתנה מדבר לדבר. אבל ענין האצילות הוא שנתגלה הכח הכמוס והחתום מהכח אל הפעל. והמשל מזה מהדלקת הנר ומהגחלת המעלה להבה כי לא נודע להבה בגחלת עד יציאתה לפעל לאור העינים. וידוע כי הלהבה בגחלת בכח ובצאתה מהכח לאור בפעל אין חדוש בלהבה. אך הפעל שהוא האור שנתגלה הוא חדוש לרואה בה עתה ולא טרם. גם בצאת הלהבה מהגחלת אין חסרון בגחלת. אמנם יש בגחלת על השלהבת מעלה לעיני הרואה אותה עתה ולא טרם הראותה טרם השלהבת. והנה קדמה במעלה. כן הוא הנמשל באצילות. כי הספירות שהם הכחות הם במאצילים עד עלות הרצון מאתו יתברך להתגלות לצאת מכח אל הפעל. רצה לומר היות כל כח וכח יסוד לפעולה העתידה לצאת ממנו בעולם השפל בשלמות תחלת המחשבה ולא יערב דברו בדברו עד עלות הרצון מאתו כאשר יתבאר הטעם ויזכור מזה בדגל מחנה בנין.

קצרו של דבר אין חסרון במאציל ולא חדוש בנאצל אך מעלת המאציל על הנאצל בהקדמה כמעלת הגחלת על השלהבת עם מה שיתבאר עוד טעם מעלתה עם משפטי טעם העבודה בהם. והבן העיקר הזה כי הוא עיקר העקרים ויסוד כל הבנין עם מה שנזכיר תמיד בעבודה הזאת כי עשר ספירות האלה הן הם האלקות יתברך כאשר

26 ייתכן שהכוונה למערכת הסדר.

27 על פי אלקיים (שם), "דגל מחנה האמונה" כולל את מערכות א'-ב', מערכת האלקות ומערכת האחדות.

זכרנו שהאלקות יתברך מיוחד בהם בלי פירוד ושנוי והוא יסוד כל הענין ושם, עמ' נג, נד, סו-סט, עג-עד).

הגדרתו והסברתו של מושג האצילות הם המפתח ההכרחי לקביעה כי הכוחות הנאצלים הם אלהות במלוא מובן המילה. כדי שאפשר יהיה להציג מערכת של כוחות נאצלים יש צורך לקבוע כי מבחינה מהותית אין הנאצל שונה במדרגתו הרוחנית מן המאציל, ואין הוא נתון בעמדה נחותה שתפסול את תפיסתו ככוח אלהי. הקביעה כי "אין חסרון במאציל ולא חדוש בנאצל" דוחה את התפיסה שתהליך האצילות התרחש למילוי של צורך, כלומר חיסרון, במאציל – דבר השולל את ראייתו כאלהות ממש – אך בנאצל הקושי הוא החידוש: אם הכוח הנאצל לא היה קיים קודם ועתה הוא נמצא, ברור שאין לראותו ככוח אלהי, שכן הוא מחודש. לכן קובע המחבר כי גם הנאצל קיים קיום מתמיד בכוח, והופעתו ככוח נאצל היא יציאה אל הפועל ולא חידוש. המחבר משתמש בדימוי הקבוע מזה דורות לתיאורה של אצילות, העברת הלהבה "כנר מנר", אך הוא מעדיף את הדימוי המבוסס על ספר יצירה: כשלהבת מגחלת. אין ללהבה הנדלקת מן הגחלת כל חיסרון ופחיתות לעומת המקור, והדבר היחיד המעמיד אותה בעמדת נאצל הוא "בהקדמה כמעלת הגחלת", כלומר הגחלת היתה ראשונה, אך הלהבה היא אותה להבה עצמה. הכוח הנאצל מגלה את אשר היה תתום וסתום בתוך המאציל, והם זהים במהותם ובמעלתם האלהית. מערכת האצילות היא היציאה אל הפועל של הכוחות הטמונים במאציל.

ג. "מערכת האלהות" וחוג הזוהר

ספר "מערכת האלהות" מציג, כאמור, חלופה קבלית לתפיסת העולם הפילוסופית, והוא עושה זאת בגלוי, בבהירות ובתקיפות רבה. אך האם זו התכלית היחידה שלמענה הוא נכתב? יש מקום להעלות את האפשרות שעיקר פולמוסו של המחבר כוון לתכלית אחרת לגמרי, שניתן להגדירה כהפוכה: להציג חלופה קבלית למשנת הזוהר ולחוג המקובלים שהלך בעקבותיו.

אף על פי שאין בידנו ידיעה מדויקת על זמן כתיבתו של הספר, לפי המקורות המובאים בו ברור למדי שהוא נכתב לקראת אמצע המאה הארבע עשרה, ובאותה תקופה כבר נפוצו קונטרסי הזוהר וכמה מקובלים ציטטו אותו והסתמכו עליו. מחבר "מערכת האלהות", המצטייר מתוך ספרו כאדם משכיל ומעמיק, שתורת הסוד היתה קרובה לליבו, ידע בלי ספק שרבים מבעלי הסוד בתקופתו התבססו על משנתו של ר' שמעון בר יוחאי. אך עצם הדבר שבמסכת המפורטת של תורת הסוד המוצגת בהרחבה בספר אין כל זכר למקובלים שקדמו למחבר ולמקובלים בני זמנו – ר' יוסף

Joseph Dan

History of Jewish Mysticism and Esotericism

The Middle Ages

Volume XIII

Following the *Zohar*

II

The Zalman Shazar Center
Jerusalem

Research assistant: Dr. Na'ama Ben-Shachar
Director of publications: Haya Paz Cohen
Editor in chief: Yehezkel Hovav

Hebrew editing: Israel Hazani
Production editor: Noa Greenwald-Assis

The publication of this book was made possible by grants from

Arcadia – a charitable fund of Peter Baldwin and Lisbet Rausing

The Ministry of Culture and Sport – Culture Authority

ISBN 978-965-227-369-7

Catalogue No. 185-1101

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2020

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher.

Typesetting: Ronit Gilad

Printing: 'Printiv' Press

Table of Contents

Volume XIII

Following the *Zohar*, Part II

Chapter One: An Exoteric Alternative to the Zohar: The Book Ma'arekhet ha-Elohut 9

- I. The Place of *Ma'arekhet ha-Elohut* in the History of Kabbalah 9   II. Tradition Versus Philosophy 12   III. *Ma'arekhet ha-Elohut* and the Circle of the *Zohar* 19
IV. The Belief in the Unity of God 22   V. The System of the Names of the *Sefirot* 22   VI. "Ten and Not Nine" 27   VII. The Process of Emanation 28   VIII. *Shiur Qomah*: The Divine Figure 31   IX. The Secret of Circumcision 35   X. Creation of the Universe and of Man 37   XI. The Powers of Evil 52   XII. The Mystical Prayer 50

Chapter Two: The Zohar as Exegesis and the Exegesis of the Zohar:

Rabbi Menahem Recanati 56

- I. Rabbi Menahem Recanati's Place in the History of Kabbalah 56   II. Rabbi Menahem ben Benyamin: One Person or Two? 56   III. Rabbi Menahem Recanati and the *Zohar* 61   IV. Some Heretical Speculations 66   V. Divine Essence and Vessels: *Ein Sof* and *Keter* 68   VI. The Supreme Cause, the Ten *Sefirot* and the Created Universe: Introduction to the Commentary on the Prayers 78   VII. Purity, Impurity, Demonology 90   VIII. The Curse of Exile and the Expectation for Redemption 93   IX. The Freedom of Choice 97   X. "Hear O Israel" 102   XI. Imitation of the *Zohar* and Its Exegesis: Rabbi Joseph Angelet 108

Chapter Three: An Alternative to the Zohar – The Ancient Sources: The Writings

of Rabbi Joseph Ashkenazi 117

- I. The Place of Rabbi Joseph Ashkenazi and His Writings in the History of the Kabbalah 117   II. Rabbi Joseph Ashkenazi and the *Zohar* 118   III. Rabbi Joseph Ashkenazi's Attitude towards Philosophy 122   IV. Matter, Form and the System of Divine Emanations 129   V. The Letters of the Alphabet and the Wheels

of the *Sefirot* 131 VI. *Ein Sof, Keter* and the *Sefirot* 133 VII. The Theory of Language 136 VIII. Creation in the Divine Form and the Commandment to Multiply 140 IX. The Theory of the *Shemitot* 144 X. Sleep, Dreams and Prophecy 145 XI. The Conclusion of the Book of Creation and the Making of a *Golem* 152 XII. Discussions of Divine Providence of the Universe 153

Chapter Four: An Esoteric Alternative to the Zohar: Sefer ha-Temunah and Its Followers

159

I. The Riddle of *Sefer ha-Temunah* 159 II. *Sefer ha-Temunah* and the Works that Followed Its Doctrines 159 III. Gershom Scholem's Analysis of *Sefer ha-Temunah* 162 IV. The *Shemitah* of *Hesed* 166 V. The Lower World 172 VI. The Age of Redemption 175 VII. The Four Heads of the Letter *Shin* 177 VIII. The *Shemitot*, the Laws, the *Sefirot* and the Letters 180 IX. The Treatise: "The Secret of the Tree of Emanations" 182 X. The Introduction to the Treatise 183 XI. A Short Commentary on the *Sefirot* and *Shemitot* 185 XII. The Doctrine of the Elements 188 XIII. "A Treatise on the Unity of Our God, Our *Torah* and Our Nation" 198 XIV. Israel and the Gentiles in the *Sefirah* of *Malkhut* 202

Chapter Five: An Alternative to the Zohar: "Rabbi Aharon the Babylonian" in the Commentary on the Book of Creation by Rabbi Moses Bottreil

211

I. The Place of Rabbi Moses Bottreil in the History of Kabbalah 211 II. The Figure of "Rabbi Aharon the Babylonian" 212 III. Between Philosophy and Kabbalah 218 IV. The Author's Introduction 249 V. Creation and Prophecy 251 VI. The Use of Holy Names 252 VII. "The Depths of Good and Evil" 255 VIII. The Study of Secrets and the Meaning of *PARDES* 234 IX. The Secret of Metatron 234 X. "Dream Question" 236

Chapter Six: "The Great Parchment"

242

I. The Unique Character of the "Parchment" 242 II. The Rivers of the Garden of Eden and the System of the *Sefirot* 244 III. The Deluge and the Cycles of History 246 IV. The Day of Atonement, Circumcision, The Foreskin of the Body and the Foreskin of the Heart 249 V. The *Sefirah*

Hesed 251 VI. The *Sefirah Tiferet* 252 VII. Cherubs, Manna and the Sabbath 255 VIII. Jerusalem 257 IX. Power, Exile and Redemption 258

Chapter Seven: A Systematic Alternative to the Zohar: The Book Berit ha-Menuhah 262

I. The Place of *Berit ha-Menuhah* in the History of the Kabbalah 262 II. Its Date and Relationship to the *Zohar* 265 III. The Introduction: The Chain of Tradition 268 IV. Wisdom and the “Graves of Desire” 271 V. The Secret of Coupling 277 VI. The Roles of Angels in the Human Realm 283 VII. Exile and Redemption 291 VIII. Israel and the Nations 294 IX. Invoking Angels 296 X. Invoking Demons 302

Chapter Eight: An Alternative to the Zohar: The Qaneh Family's Books of Qaneh and Peliah 308

I. The Place of the Books *Qaneh* and *Peliah* in the History of Kabbalah 308 II. Where Were the Books Written: Spain or Greece? 312 III. Social Criticism in *Qaneh* and *Peliah* 315 IV. The Attitude of These Works to the *Zohar* and to Rabbi Abraham Abulafia 318 V. Literary Characteristics of *Qaneh* and *Peliah* 320 VI. The Narrative Framework of the Book *Qaneh* 322 VII. The Introduction to the Book *Peliah*: The Revelation of the Prophet Elijah on the Mount of Olives and the Rejection of Magic 329 VIII. *Shiur Qomah*: The Secret of the Divine Image 336 IX. The Source of Evil: Cain and His Dynasty 341 X. The *Sefirah Hod*, the Origin of Evil, Exile and Redemption 344 XI. Lilith and the Blind Snake 348 XII. Reincarnation in Animals in the Book *Qaneh* 353 XIII. The *Sefirah Yesod*: The Righteous and the Covenant, Jerusalem and the Sabbath in the Book *Peliah* 358 XIV. The Throne and the Divine Palaces in the Book *Peliah* 361 XV. The Secret of the Ten Infections Over Egypt 363 XVI. Divine Providence – “The Laws of Heaven” in the Book *Qaneh* 368 XVII. Impurity and Purity 372 XVIII. “Releasing of the Nest” and the Exile of the *Shekhinah* in the Book *Qaneh* 378

Chapter Nine: Zoharic Kabbalah in Ashkenaz: Rabbi Menahem Ziyiyoni 385

I. The Place of Rabbi Menahem Ziyiyoni in the History of the Kabbalah 385

II. Faith and Tradition Versus Philosophy 389 III. The Classification of Magical Powers 394 IV. Invocation of the Dead 398 V. Jubilee and *Shemithah* 401 VI. The Goat Sent to *Azazel* 405 VII. The Position of the *Sefirot* of Evil 406 VIII. The Princes “of Oil” and the Story of the Jerusalemite 412 IX. The Purpose of the Creation of the Demonic Powers and Their Place in the Cosmic Order 417 X. Arabic Rulers of the Days of the Week 425

Chapter Ten: Sefer ha-Emunot and the Beginning of Kabbalah’s Intrusion into History

432

I. The Historical Context: The Persecutions and the Mass Conversions to Christianity 432 II. The Spread of the Kabbalah and Its Position Versus Philosophy in the Late Middle Ages 438 III. Union of Kabbalah and Philosophy: Rabbi Joseph Ibn Waqqar 445 IV. Rabbi Shem Tov – Autodidact: “I Have Never Seen the Light, Because of My Sins, and from My Youth I Have Been Raised by the Pain of Persecutions and Mass Conversion” 448 V. The Fate of *Sefer ha-Emunot* and the Position of Rabbi Shem Tov’s Family 451 VI. Introduction to *Sefer ha-Emunot*: The Disaster Brought On by Philosophy 455 VII. The Secret of Prophecy 464 VIII. The Introduction to the Book – “The Doctrine of the *Sefirot*”: The Torah above Philosophy 468 IX. The Secret Reasons of the Commandments 471 X. The Powers of Evil 479 XI. The Doctrine of the Soul 488 XII. The Secret of Reincarnation 498

Chapter Eleven: Characteristics of Medieval Kabbalah

506

I. Between Ancient Times and the Middle Ages 506 II. The Boundaries of the Middle Ages 510 III. From Anonymity to Hagiography 514 IV. What is Kabbalah? 520 V. Circles of Kabbalists 522

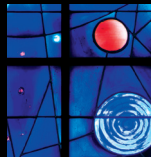
General Bibliographic Abbreviations

536

Indices

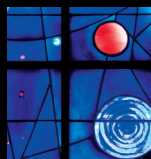
537

תולדות תורת הסוד העברית הוא ניסיון ראשון לסקור מזווית ראייה היסטורית את תולדותיה של תורת הסוד העברית. המושג "תורת הסוד" הוא מושג פנימי בתרבות העברית, והוא כולל, בראש ובראשונה, את "מעשה בראשית" – הקוסמוגוניה (מעשה הבריאה) והקוסמולוגיה (מבנה המציאות ומהלכיה), ואת "מעשה מרכבה" – תורת האלוהות, מבנה העולמות העליונים ותורת המלאכים (אנגלולוגיה). לכך יש להוסיף את האסכטולוגיה, האפוקליפטיקה, המשיחיות, המאגיה והדמונולוגיה. **תולדות תורת הסוד העברית** סוקר את הנושא בעת העתיקה ובימי הביניים: בעלי הסוד באשכנז ובראשית הקבלה וההתפתחות בדור הזוהר בספרד, בפרובאנס ובאיטליה, מתוך תקווה שניתן יהיה להמשיכו עד תקופת הרנסנס והעת החדשה.

תולדות תורת הסוד העברית – ימי הביניים דן בעשרות הרבות של החוגים והיוצרים בתחומי הסוד והמיסטיקה שפעלו מתקופת הגאונים ועד גירוש ספרד. שתי קבוצות עומדות במרכזו של פרק מעצב זה בתולדות תורת הסוד: בעלי הסוד באשכנז בשלהי המאה הי"ב ובמאה הי"ג ("חסידי אשכנז"), והמקובלים שפעלו בעיקר בספרד, בפרובנס ובאיטליה, למן סוף המאה הי"ב ועד דור הגירוש. בחוגים אלה נתבססה התפיסה המרובדת של האלוהות - בעיקר תורת הכבוד באשכנז ותורת הספירות האלוהיות בקבלה - העוסקת בכוחות שונים בעולם העליון שעמם מתקשרת נשמתו של האדם. יצירותיהם של בעלי הסוד במאות הי"ב והי"ג שימשו תשתית ורקע לתקופת השיא בתולדותיה של תורת הסוד היהודית, שלהי המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד, שבה נוצר ספר הזוהר ונקבעו מסלולי התפתחותה של תורת הסוד העברית. הכרך הנוכחי דן בתקופה שבעקבות הזוהר, והוא שני מבין שני כרכים על תקופה זו.

יוסף דן הוא פרופסור (אמריטוס) למחשבת ישראל ובעל הקתדרה לקבלה על שם גרשם שלום באוניברסיטה העברית בירושלים. חתן פרס ישראל במחשבת ישראל לשנת תשנ"ז. לימד באוניברסיטה העברית מאז שנת תשכ"ג. פרסם עשרות ספרים ומאות מאמרים בעברית ובאנגלית בתחומי המיסטיקה היהודית ומחשבת ישראל. שימש פרופסור-אורח באוניברסיטאות שונות, ובהן ברלין, לונדון, ברקלי, קולומביה, הרווארד ובראון.

מחיר מומלץ: 128.70 ₪

0 1850001101 3
דאנאקוד 185-1101